

EESTI KULTUURILOO UURIMISPROGRAMM *

Sissejuhatus

Kultuuri ajalugu, sealhulgas eesti rahvuskultuuri ajalugu on otstarbekas uurida kahes tsüklis: 1) **professionaal- ehk kõrgkultuuri ajalugu** (teadused, kunstid ning vastavad rühmitused); 2) **kultuurilevi ja kultuurivastuvõtu ajalugu ehk rahvakultuuri ajalugu** selle sõna laias mõttes. Esimene tsükel kuulub eelkõige kunstiteadlaste (kirjanduse, kujutava kunsti, muusika ja teatri uurijate) ja teadusloolaste kompetentsi. Teine tsükel, mida võib traditsioonipäraselt nimetada lühidalt ka kultuurilooliseks suunaks, eeldab laialdast interdistsiplinaarset koostööd ajaloolaste ja — vastavalt ajaloolisele ajajärgule — arheoloogide, lingvistide, etnograafide ja sotsioloogide (sotsiaalpsühholoogide) vahel. Igale distsipliinile peab jääma tema ajalooliselt kujunenud erisus uurimisobjektis ja meetodites. Eesmärk aga on ühine: saada pilt rahva kultuurielust (rahvakultuurist, argikultuurist) või teisiti — kultuuri sotsiaalsest funktsioneerimisest eri epohhidel. Piiritledes järgnevalt selleks vajalikke uurimissuundi, probleeme ja teemasid, on jätud kõrvale kogu esiajalugu kui arheoloogide ala (liiati on Eesti esiajaloo hea üldkäsitlus olemas ja E. Tõnissoni sulest tulemas kultuuriloolise laadiga ülevaade ENSV TA Ajaloo Instituudi (AI) kollektiivtöö jaoks «Rahvas ja kultuur»), samuti lingvistide, folkloristide, etnograafide ja sotsioloogide spetsiifiline problemaatika (see nõuaks eri programme). Piiratud on kultuuriloo ajaloolise uurimise vajadustega. Loomulikult on piirid kõigi mainitud distsipliinide, samuti kultuuriloo ja sotsiaalajaloo vahel ebamäärased ja liikuvad. Viimasel aastakümnetel on maailmateaduses märgatav ajaloo ja etnograafia (ameerika kultuuri-antropoloogia, inglise sotsiaalantropoloogia) lähenemine nii aine, allikate kui ka meetodite poolest. Seda sama võib väita ajaloo ja sotsioloogia või etnograafia ja sotsioloogia kohta. Ameerika ja Inglise etnograafia (antropoloogia), mis põhiliselt on tegelnud ja tegeleb veel elavate loodusrahvastega, on alati olnud tunduvalt «sotsioloogilisem» kui meie, Ida- ja Kesk-Euroopa etnograafia (etnoloogia).

Sotsiaalkultuurilise suuna arendajana on ajaloolast uurimistööd kogu maailmas (Nõukogude Liidus A. Gurevitši tööd) oluliselt mõjutanud Prantsuse nn. annaalide koolkond (ajakirja «Les Annales ...» järgi). Praegu on paljudel maadel aktuaalne inimeste argikultuuri (*Alltagskultur*, *Daily practices* vms.) uurimine. Tähelepanu keskmes on tavaline inimene oma elu- ja mõttelaadiga.

Kultuuriloolase, s. t. kultuuri kui sotsiaalset süsteemi uuriva ajaloolase esmaülesandeks on muude distsipliinide tulemuste **üldistamine** ning tervikpildi loomine eri ajastute rahvakultuurist, rahvastiku eri gruppide mentaliteedist ja ajastu vaimsusest üldse. Seda laadi vaatlusi meie senistes ajaloo või ka eri kultuurivaldkondadele pühendatud üldkäsitlustes praegu napib. Vaimsuseni on aga võimatu jõuda jälgimata kommunikatsiooni, seda, missugune kultuurivara missuguste kanalite kaudu inimesteni jõuab. Järelikult on kultuuriloolase ülesanne põhiliste ajastuomaste kultuuri levikanalite, nende poolt levitava ideevara, nende «võimsuse» ja haarde, aga samuti ideede vastuvõtu ja tarbimise, rahva kultuuriharrastuste ja mitteprofessionaalse loometegevuse konkreetne uurimine.

Esmaste kultuurivahendajate — **keele** ja **esemete** — uurimine kuulub lingvistide ja etnograafide kompetentsi. **Perekonna** ja **kodu** kui kultuurivahendusinstituutide arendamine on nii etnograafide kui ka ajaloolaste huviobjekt. Kultuuriloolase uurimisaineks on juba traditsiooniliselt saanud kirjakultuuri kujunemisega tekkinud ning võimsateks ja keerukateks süsteemideks kujunenud kultuurilevikanalid, nagu **kool** (haridussüsteem), **raamat** (trüki sõna tootmine ja levi), **kirik** (usuorganisatsioonid), **ajakirjandus** (massikommunikatsioon), millel on ühiskonnas eriline tähtsus ühiskondlike suhteid ja avalikku arvamust aktiivselt mõjustava instituutina, **seltsid** (ka nn. mitteformaalsed ühendused) ning rahva **mitteprofessionaalne loometegevus**.

* Koostatud ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna kultuuriloo töögrupis aastail 1987—1989 toimunud arutluste põhjal.

Mis tahes teema puhul on kultuuriloolasele oluline etnose kultuuri spetsiifika selgitamine teiste kultuuridega kõrvutades. Omaette uurimissuunaks võib olla kultuurivahetus eri valdkondade või ajastute kaupa. Niisama tähtis on **regionaalsete** subkultuuride ja nende kontaktide uurimine, sotsiaalsete, professionaalsete, ealiste jm. gruppide mentaliteedi ja maailmapildi ning nendevaheliste seoste selgitamine. Muidugi tuleb endale aru anda sellest, et sotsiaalse struktuuri ja eri gruppide elulaadi uurimisega seotud mentaliteediprobleem on väga keerukas ning mitmetahuline. Veel puuduvad meil kindlamad metodoloogilised alused sellega tegelemiseks.

Tähtis teemadering kultuuriloolasele on **paikkondade kompleksne kultuurilugu** (kas eepohhe läbivalt või ka lühemate ajavahemike kaupa).

Nimetatud valdkondi puudutavad teemad kuuluvad nn. integratiivsete teemade hulka.

Arenenud ühiskonnas kujunev **haritlaskond** pole üksnes kultuuri looja, vaid ka levitaja. Ilmselt kuulub kultuuriloolaste kompetentsi **haritlaskonna** kui **omaette sotsiaalse rühmituse** kujunemise uurimine, samuti kultuurileviga tegelevate üksikute haritlasgruppide ajalugu (õpetajad, ajakirjanikud, juristid jt.).

Lõpuks nimetatagu veel sellist väga olulist probleemideringi nagu (klasside, valituste) **kultuuripoliitika** eri ajastutel.

Kultuuriloolase algpostulaadiks peaks jääma see, et inimene ise on põhiline kultuurikandja, looja ja tarbija, kellele kultuur on kohanemis- ja eneseteostusvahend. Kultuurilooliste uuringute lähtealuseks on seetõttu paratamatult rahva arv (demograafiline situatsioon) ja rahvastiku grupid (eelkõige etnosed), keda seob ühine kollektiivne kultuuritraditsioon. Oluline on silmas pidada ka inimeste suhtlusvõimalusi ja -viise eri ajastutel, asustuse ilmet, teid ja transpordivahendeid, sidekanalite arengut jm.

Vaagides kultuuriloo töögruppis nimetatud suundade uurimiseisu, selgus kõigepealt, et meie uurimistöö on seni ülimalt ebaühtlane, seda nii kronoloogiliselt kui ka temaatiliselt, ja et on terveid perioode, mis enamiku kultuurilooliste probleemide suhtes on nõrgalt uuritud. Sellised on keskaeg (ca 13.—16. sajandini) ja meie sajand (umbes 19. ja 20. sajandi vahetusest nüüdisajani). Õeldu muidugi ei tähenda, et ka teiste perioodide uurimisel poleks rohkesti lünki; lisaks kannatavad paljud meil 1950.—80. aastail ilmunud tööd lihtsustamise ja moonutamise all. Järgnevas on mainitud selliseid uurimusi, mille puhul on ülekaalus faktoloogiline väärtus ja mis nii või teisiti annavad lisa eesti kultuuriloo mõistmisele. Tervikliku bibliograafia koostamine on tulevikku kuuluv mammuttöö.

Võib konstateerida olulisi tulemusi **17. sajandi** kultuuriloo uurimisel, eeskätt rahvahariduse ajaloo osas (L. Andreseni tööd, Tallinna Pedagoogiline Instituut — TPedI); J. Naberi käsitlus trükis olevas «Eesti kooli ajaloo» esimeses köites (AI). Kõrghariduse ja haritlaskonna käsitlemise poolest on suure kultuuriloolise väärtusega 1982. aastal ilmunud «Tartu Ülikooli ajaloo» I köide (autor H. Piirimäe, Tartu Riiklik Ülikool — TRÜ). Teaduslikult kõrgetasemeline ja tähtis kogu kultuuripildi mõistmiseks on A. Teringu (TRÜ Raamatukogu — TRÜ RK) uurimus tolle aja haritlaskonnast (artiklid, kandidaaditöö). Projekti (üldkäsitluse) «Rahvas ja kultuur» raames uuritakse praegu AI-s selliseid probleeme ja koostatakse neist ülevaateid, nagu talurahva ja kiriku vahekord ning talurahva mentaliteet 17. sajandil (E. Õpik), liinarahva kõrg- ja argikultuur (T. Veisapak), nõiaprotsessid (M. Madar), talurahva ja kirjasõna vahekord (J. Naber). Talurahva mentaliteeti sel ajal on puudutanud ka Eesti TA akadeemik J. Kahk. 1959 ilmus Stockholmis J. Kõpu mahukas uurimus «Rahvas ja kirik».

Olgu veel märgitud, et 17. sajandi kultuuriloo uurimist kergendab demograafiliste süvauuringute olemasolu; see käib ka 18. sajandi ja 19. sajandi esimese poole kohta (H. Palli, R. Pullat, AI; H. Ligi, TRÜ; S. Vahtre, TRÜ; ilmunud on hulk monograafiaid ja artikleid). Puudutatud on pere struktuuri.

Seni kultuuriloolisest aspektist kõige mitmekülgsemalt uuritud periood on (lünkadest hoolimata) **18. sajandi teine pool ja 19. sajand** (umbes kuni 1880. aastate keskpaigani). Uurijate huvi on mõistetav, sest tegu on murrangulise perioodiga — Baltimaade põlisrahvaste eestlaste ja lätlaste üleminekuga kirjakultuurile ja uue, kirjasõnale tugineva rahvakultuuri tekkega, samuti eesti professionaalkultuuri kujunemise algusega baltisaksa professionaalkultuuri kõrvale, seega siis eesti rahvuskultuuri kujunemisega. Traditsioonilise suulise talurahvakultuuri ümberkujunemist sel perioodil on käsitletud eesti

etnograafid kahes külaelukogumikus; vajalikke lähtekohti kultuuriloolasele annab G. Troska (AI) soliidne asustuslooline uurimus eesti külast 19. sajandil (1987).

Päris korralik ülevaade on olemas eesti **rahvakooli** arenguteest: koolivõrgu kujunemisest ja õppetöö korraldusest. Kasutada on L. Andreseni trükis ilmunud ülevaatemonograafiad (1974, 1985) jt. teosed, kirjastuses on E. Laulu (AI) juhendusel koostatud «Eesti kooli ajaloo» I ja II köite käsikiri. Lisa annavad mainitud üldkäsitluse autorite hulka kuuluvate V. Ernitsa ja L. Aarma (mõlemad AI) artiklid (vt. kogumikku «Hariduse ja kooli ajaloost Eestis», 1979). L. Aarma on uurinud kirjaoskust eesti talurahva seas nekrutinimekirjade põhjal (monograafia trükis); sedasama on puudutanud (18. sajandi osas) H. Palli pastorite personaalraamatute põhjal (monograafia Otepää rahvastikust, 1988). Haridusajaloole on pühendatud hulk diplomitöid TRÜ-s, peamiselt A. Liimi juhendusel. Kutsehariduse teket on uurinud V. Sirk (monograafia, 1983), kõrghariduse alal on oluliseks panuseks Eesti TA akadeemiku K. Siilivase (AI) koostamisel ilmunud Tartu Ülikooli ajaloo teine köide (1982).

Baltisaksa intelligenti kujunemist 17.—18. sajandil uurib A. Tering, selle teemaga on suuresti seotud ka I. Jürjo (AI) töö, mis käsitleb Balti valgustust. 19. sajandi baltisaksa haritlaste, nn. literaatide kohta on monograafia W. Lenzilt Saksamaa Liitvabariigist (1953), heaks allikaks baltlaste uurimisel on SLV-s ilmunud Balti biograafiline leksikon (1970) ja kirikutegelaste leksikon (1972).

Ent samas on koolihariduse uurimisel, eriti haritlaskonna jälgimisel veel mõndagi puudu. Senised kooliajaloo käsitlused haaravad ikkagi haridusajaloo välist külge, selle sisuline külg (õppetöö tuum ja efektiivsus; küsimus, mida inimesed koolides ikkagi omandasid) vajab veel täiendavat uurimist. Nii ootab vaatlust eesti pedagoogika ajalugu, vaja on õpikute ja õppeprogrammide sisulist analüüsi. Samuti on puudu eesti õpetajaskonna kujunemise ülevaatlik käsitlus. See teema kuulub koostisosana olulise suure probleemi — eesti rahvusliku haritlaskonna kui sotsiaalse grupi kujunemise uurimisse.

Üpris tulemusrikas on Eestis **raamatute**, selle tootmise ja levi ajaloo uurimine. R. Antiku omaaegsetele ülevaadele on lisandunud üldkäsitlus eesti raamatu ajaloost (1978, koostaja V. Miller), A. Vinkeli (Keele ja Kirjanduse Instituut — KKI) monograafia eesti rahvaraamatust (1966). K. Noodla (TRÜ RK) on ajakirjas «Polügrafist» avaldanud üksikasjalikku teavet sisaldavaid artikleid trükikodade kohta. K. Noodla, V. Milleri, K. Roberti, M. Loti ja A. Jaaksoni koostatud monograafia «Eesti trükinduse ajaloost» (käsikiri valminud 1964) on kahjuks siiani avaldamata. Esiletõstmist väärivad K. Noodla lühuurimused rahva ja haritlaskonna lugemusest, V. Milleri ja F. Puksoo artiklid ning ülevaated. Haritlaste lugemust uuritakse praegu TRÜ Raamatukogus, 18. sajandi linnaelanikkonna lugemust jälgib R. Pullat (AI). M. Kahu (TA Kirjandusmuuseum — KM) uurib eesti pseudonüüme. Väga tõhus panus eesti raamatu ajalukku on I. Hamburgi (KM) monograafia eesti bibliograafia ajaloost 19. sajandi lõpuni (1986). Nimetatagu veel A. Palmi mitmeid raamatuajaloo aspekte puuduvat uurimistööd (postuumselt artiklite kogumik, 1983); ta on puudutanud ka raamatuloolise uurimistöö ajalugu (seoses F. Puksoo tööga). Eesti raamatuajaloole annavad lisa R. Looduse (AI) monograafiad eesti raamatugraafika kohta (1976, 1986).

Uuritud on ja uuritakse ka praegu eesti raamatukogude ajalugu (K. Veskimäe kandidaaditöö, raamatukogude bibliograafia kuni 1917. aastani, kogumikud).

Valminud on kapitaalse eesti rahvusbibliograafia esimesed köited; kirjastusele antakse peatselt üle 19. sajandi teist poolt käsitlev osa (ürituse hing on E. Annus, TA Teaduslik Raamatukogu — TR). Hinnatavaid raamatuajaloolisi, aga ka mitmesuguseid muid kultuuriloolisi materjale sisaldavad TA Kirjandusmuuseumi aastaraamatud «Paar sammukest...».

Mitmeti jääb raamatuajaloo uurimisest maha eesti **ajakirjanduse** (massikommunikatsiooni) ajaloo uurimine; sel alal pole ühele sõjaelsele tööle ja emigratsioonis ilmunud lühikäsitlusele lisaks meil ilmunud midagi üldistavat. Kõige paremini läbitöötatud periood on seni aeg 18. sajandi lõpust umbes 19. sajandi 80. aastateni. Eesti TA akadeemik J. Peegel (TRÜ) on käsitlenud eesti ajakirjanduse hälliperioodi 18. sajandi lõpust alates (monograafia, 1966); nimetatagu ka tema toimetatud ajakirjandusajaloo kogumikku «Läbi kahe sajandi» (1971). Põhjalikumalt on uuritud C. R. Jakobsoni «Sakalat» (E. Janseni monograafia, 1971, AI; koos J. Peegliiga koostatud artiklite kogumik, 1979). Ülevaated on olemas «Tartu Eesti Seitungist» (M. Kahu, KM, kandidaaditöö ja artiklid), «Virulastest» (E. Laugu artikkel,

TRÜ), ajakirjast «Meelejahutaja» (R. Põldmäe artikkel). Praegu uuritakse 19. sajandi teise poole ajakirjanduse üldist suunilust žurnalistlikust aspektist (E. Lauk). Mitmete nimetatud perioodi ajalehtedele on pühendatud diplomitööd TRÜ žurnalistikakateedris. Väärtuslikku informatsiooni nende uurimuste kohta on kateedri kogumikes «Eesti ajakirjanduse ajaloo» ja «Fakt, sõna, pilt...». 19. sajandi teise poole ajakirjanduse kohta leidub materjali veel V. Milleri artiklites (kogumik, 1966). Ajakirjanduse uurijaile on siiani toeks R. Antiku eestikeelse ajakirjanduse bibliograafia (1932), mis aga sisaldab andmeid vaid 1930. aastani. Eesti ajakirjanduse telgitaguseid valgustab F. Tuglase monograafia Ado Grenzsteini (1926), tsensuuri ja tsaristliku Trükiasjade Peavalitsuse tegevust on käsitlenud omal ajal H. Kruus, nüüd on huvitavat materjali keskarhiividest päevavalgele toonud S. Issakov (TRÜ).

Siiski on ka põhjalikumalt uuritud 19. sajandi osas seni puudu mitme tähtsama ajalehe monograafiad (kas või pideva eesti perioodika rajaja Johann Woldemar Jannseni «Perno Postimehe» ja «Eesti Postimehe», K. A. Hermann ja J. Tõnissoni «Postimehe», A. Grenzsteini «Oleviku» ja J. Kõrvi «Valguse» kohta); edasist süvenemist vajab tsensuuri ajalugu. Eesti perioodika ajaloo on seni tegelnud eelkõige ajaloo- või kirjandusteadlased, puudu jääb žurnalistlikust aspektist, kuigi selle valgustamiseks on tänuväärt eeskujuna andnud J. Peegel. Edasiarendamist vajaks ajalehtede ja rahva (tellijate, kirja- saatjate, kaastöölise) vahekorra üksikasjaline vaatlus. E. Weinrauch (Lauk) kurtis 1983. aastal («Keel ja Kirjandus» nr. 5), et ajakirjanduse ajaloo kui iseseisvast distsipliinist ei saa meil veel rääkida; otsustavat pööret sellest ajast saadik toimunud pole.

Arvestatavaid tulemusi on meil ka rahva omaalgatusliku **seltsiliikumise** kui 19. sajandil tekkinud uuele kultuuripildile tüüpilise nähtuse uurimisel. Kaht ülemaalist, rahvuslikus liikumises ja kultuuri arengus põhilise tähtsusega organisatsiooni on oma eesti historiograafia tippu kuuluvas monograafias käsitlenud juba sõjaeelsel ajal F. Tuglas («Eesti Kirjameeste Selts», 1932) ja H. Kruus («Eesti Aleksandrikool», 1939). Jälgides emakeelse parema rahvakooli idee populaarsust ja vastava organisatsiooni tegevust (Peakomitee, 146 abikomiteed lokaalsete seltsidena üle maa), kasutas juba H. Kruus tulemusrikkalt ka kvantitatiivseid meetodeid (ta jälgis annetuste suurust kooli heaks piirkonniti suhtes rahvaarvuga). Uuritud on «Vanemuise» seltsi (R. Põldmäe kaks monograafiat), muusikaseltside levikut ja tegevust maal (E. Karu, AI, kandidaaditöö ja artiklid), põllumeesteselts (O. Ibiuse ja A. Raendi artiklid ja viimase kandidaaditöö), karskusselts (W. Reiman, O. Ibius). Jälgitud on ka töölisringe ja marksistlike ideede levikut algust Eestis (E. Kauba monograafia, 1986). Seltside tegevusega seonduvaist uutest rahvalikest kultuuriharrastustest on seni üksikasjalikumalt uuritud orkestriliikumist (O. Kasemaa, Tallinna Konservatoorium, artiklid ja kandidaaditöö). Kahjuks on seni põhjalikumalt uurimata kooriliikumine ja laulupeod, välja arvatud kolm esimest (R. Põldmäe raamatud, 1969 ja 1976); A. Tammani kunagisele lühikesele ülevaatele 1890. aastate laulupidudest pole midagi kõrvale panna (see kehtib ka 20. sajandi laulupidude kohta).

Rahva kultuuriaktiivsust iseloomustab veel kaastöö ajalehele (E. Jansen on oma 1971. aasta monograafias uurinud ajaleht «Sakala» kirjasaatjate võrku) ja entusiastlik folkloorikogumine (Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogujate ringi on vaadelnud V. Mälk oma monograafias, 1963, KKI; Jakob Hurda korrespondentidest on artikleid kirjutanud R. Viidalepp, R. Põldmäe, V. Pino KKI-st ja E. Jansen).

Rahvuslikes kultuuriorganisatsioonides ja -üritustes osalemist 19. sajandi teisel poolel on käsitatud ka kui märki **rahva teadvuse muutumisest**. Sellist mõistmist on kogumikus «Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid 19. sajandil» (1977), kus jälgitakse eesti talurahva rahvusteadvuse kujunemist, maailmavaadet ja mõttelaadi vennastekoguduste allikate, folkloori jt. materjalide põhjal (J. Kahk, R. Põldmäe, A. Vassar, E. Jansen, Ü. Tedre, KKI). Olulist teavet rahva mentaliteedi kohta sisaldavad R. Põldmäe artiklid ja tema seni trükkimata töö vennastekogudustest. Selle usuliikumise levikust 18. ja 19. sajandil annab täpsete arvude abil ülevaate Kölni teadlane G. Philipp (monograafia, 1975). Talupoegade (ka mõisnike) sotsiaalseid ja õiguslikke vaateid on puudutatud J. Kahki talurahvaliikumist käsitlevates monograafiates (näit. «Rahutused ja reformid», 1961; «Murrangulised neljakümnendad», 1978) ja mõnevõrra ka A. Traadi töödes (artiklid ja monograafia vallakohtu kohta, 1986). Eesti talurahva loodushoiakute ja nende muutumise kohta 19. sajandil on ilmumisel kogumik (AI koostöös teiste asutustega, koostaja E. Jansen).

A. Viireselt (AI) on huvitav käsitus eesti talurahva vaimsest maailmast suhetes puude ja metsaga (monograafia, 1975). Kuid üldiselt on rahva mentaliteedi uurimisel veel tohutul palju teha, sest kaugelki pole ära kasutatud mälestuste, kohtumaterjalide, folkloori ja ka ilukirjanduse pakutavaid võimalusi.

Rahva mentaliteedi tundmaõppimist ja selle muutumise-kujunemise mõistmist raskendab asjaolu, et küllaldaselt pole uuritud kiriku tegevust, seejuures religiooni levi. Katoliku kiriku tegevuse mõistmisele aitavad küll kaasa kroonikate publikatsioonid ja nende uurimine (E. Tarvel, AI; S. Vahtre, TRÜ), jälgitud on kristliku ja rahvaliku ajaarvamise seoseid (L. Vahtre, AI, kandidaaditöö). Pole aga monograafilisi uurimusi katoliku kiriku, kloostrite ja mungaordude, Liivi ordu ega reformatsiooni kohta (viimase nähtuse puhul annavad siiski lisa J. Kivimäe artiklid). Vaid ääreti on puudutatud usuõpetuse ja vaimuliku kirjanduse mõju ning kiriku kui kultuurikanali tähenduse ja osakaalu muutumist eesti kultuuripildis 19. sajandi jooksul. Infot luteri kiriku tegevuse kohta tuleb senini ammutada baltisaksa autoritelt (Th. Harnack, H. Thimme; hea ülevaade on ilmunud 1978 Marburgis H. Garve sulest; 1956 avaldati Göttingenis kogumik «Baltische Kirchengeschichte»). Mõnesugust materjali kiriku tegevusest ja kristluse levikust annavad meil ilmunud kogumikud religiooni ja ateismi ajaloo kohta. I ja II kogumikus (1956, 1961, koostaja E. Jansen) on hinnangud lihtsustatud, III kogumik (1987, koostaja J. Kivimäe) on heal teaduslikul tasemel. Vajalik on põhjalikumalt käsitleda luteri kirikut, tema organisatsiooni, majanduslikku seisundit ja ideoloogiat, samuti tema võistlejana 19. sajandil Baltimail aktiveerunud õigeusu kirikut. Talurahva siirdumisest õigeusku 1840. aastail saab hea ülevaate H. Kruusi monograafiast Eesti talurahva käärimise kohta (1932); 1880. aastate, s. o. kreekakatoliku kiriku uue aktiveerumisperioodi kohta on seni kasutada vaid L. Loone omaaegne artikkel Läänemaa talurahva üleminekust õigeusku (1933; tehtud on sel teemal ka diplomitöid). Kuuldavasti on olemas metropoliit Aleksiusse monograafia õigeusu kirikust Eestis, aga see pole uurijaile kättesaadav.

Omaette probleem on **baltisakslaste kultuurielu**. Kiriku kõrval väärivad jälgimist saksaraamat meil, ajakirjandus, seltsid ja muud saksakeelsed kultuurikanalid ning kogu baltisakslaste argikultuur. Seda on veel vähe uurinud ka baltisakslaste järeltulijaist Saksamaa Liitvabariigi ajaloolased. Ajakirjanduse uurimist on meil siiski alustatud (T. Matsulevištš, TRÜ). Hinnatavat materjali linnade kultuurielu kohta pakub R. Looduse ja J. Keevalliku (AI) monograafia käsikiri Tallinna, Tartu jt. Eesti linnade kunstielust 19. sajandil. Seegi uurimus näitab, et siinsete sakslaste kultuurielu mitmekülgeks vaatamiseks leidub piisavalt huvitavat materjali trükitud memuaarides ja ajalehtedes. Sügavamalt valgustamist vajab baltisaksa kultuuri ning eesti talurahvakultuuri ja sündiva rahvuskultuuri suhe; vähemalt on see probleem viimasel ajal meie publitsistikas tõstatatud.

Kultuurisuhteid naaberriikidega argitasandil on käsitlenud peamiselt meie etnograafid A. Moora (monograafia Peipsimaast, 1964), J. Linnus (monograafia eesti maa-käsitööstest, 1975) ja E. Richter (monograafia Peipsimaa vene rahvastikust, 1976). Kõrgkultuuri vallas on baltisaksa ja vene haritlaskonna kontakte viljakalt uurinud S. Issakov (monograafiad, artiklid). Välisuurijad on tõstatanud küsimuse tsaaririigi teostatusest olnud baltisakslastest (E. Amburgeri monograafia, 1966) ja nende akulturatsioonist Venemaal (J. A. Armstrongi artikkel, 1984).

Eesti ja baltisaksa, samuti teiste kultuuride kokkupuutetsooniks olid põhiliselt linnad; linnarahva argikultuuri pole veel aga piisavalt käsitletud. Olulist põhimõttelise tähtsusega lisa on siiski andnud J. Kivimäe (AI, artiklid) luterliku reformatsiooni kultuurimõjude vaatlemisega. Ulatuslikumalt kajastub linlaste elu R. Pullati veel käsikirjas olevas monograafias 18. sajandi linnadest, mõneti ka Tallinna, Tartu ja Võru ajaloo üldkäsitlustes ning V. Milleri, E. Kudu (TRÜ TR) jt. kirjutistes.

Ajastute kultuuripilti on taotletud üldjoontes hinnata «Eesti kirjanduse ajaloo» vastavates köidetes, rahvakultuuri üldjooni A. Aarelaui (FSOI) ja E. Janseni brošüüris («Rahva kultuurielust...», 1982), kirjakultuuri sissetungi aga E. Janseni poolt C. R. Jakobsoni ja tema aega vaagivas raamatus (1987). A. Viires on üldistavas plaanis jälginud talurahvakultuuri muutumist 19. sajandil. Tema sellekohane artikkel on avaldatud kogumikus, mis pakub huvi ülevaadete tõttu mitmete meie rahvuskultuuri valdkondade kujune-

misest 19. sajandi teisel poolel («National Movements in the Baltic Countries during the 19th Century», Uppsala, 1985; autoreid Eestist: E. Laul, J. Peegel, K. Kask, E. Karu, O. Kasemaa).

Päris ilmne on veelae Eesti vaimuelus **19. ja 20. sajandi vahetusel**. Sellal algas noore eesti rahvuskultuuri professionaliseerumine ja mitmete tema allsüsteemide väljakujunemine üldeuroopaliku kultuurimudeli järgi. 1905. aasta revolutsiooni järgne aeg tähendas olulisi muutusi ka kultuurilevikanais: toimus emakeelse hariduse taassünd, seejuures tekkis esmakordselt eestikeelne keskkool; eesti ajakirjanduse maht kasvas järsult, niisamuti trükisõna väljaandmine; mahu suurenemisega kaasnes ka nende kanalite sisuline muutumine, sisu ja vormi moderniseerumine jne. Neid protsesse soodustas iseseisva rahvusriigi teke, mis andis võimaluse emakeelse haridussüsteemi arenguks 6-klassilisest algkoolist kõrgkoolini. Toimus uus ajakirjandusbuum (1920. aastail), seltsiliikumine muutus veelgi massilisemaks. Ühesõnaga, kujunes niisamasugune isereguleeruv kultuuritarbimise ja kultuuriloomesüsteem, mis oli omane arenenud Euroopa maade rahvakultuurile.

Kõiki neid protsesse on aga uuritud märksa nõrgemini kui kultuurimurrangut 19. sajandil. Puudujäägid, millest oli juttu seoses eelnevate sajandite käsitlemisega, on märgatavad ka **20. sajandi** puhul: konkreetseid tulemusi on mis tahes valdkonnas hoopis vähem ja mõned alad on üsna valged. See puudutab niihästi aastaid 1900—1917, Eesti Vabariigi aega kui ka nõukogude perioodi 1940. aastaist tänapäevani.

Mõned piirjooned. **Kooliajaloo** osas on kaks seda aega üldistavalt käsitlevat köidet alles valmimisjärgus. Faktoloogilist lisa Eesti Vabariigi hariduselu kohta annab siiski kõige enam O. Elango (AI) monograafia hariduspoliitikast ja õpetajaskonnast Eesti Vabariigis (1975); emakeelse kõrghariduse teket valgustab eelkõige Tartu Ülikooli ajaloo kolmas köide (koostaja K. Siilivask).

Raamatu ajaloo puhul on olukord mõnevõrra parem kui mõnelgi muul alal. Juba mainitud üldkäsitluse, R. Antiku, F. Puksoo, R. Looduse jt. uurimuste kõrval märgitagu seda suurt tööd Eesti Vabariigi aegse raamatu ajaloo alal, mida on teinud M. Lott (TPedI) ja tema juhendatud üliõpilased TPedI raamatukogunduse ja bibliograafia kateedrist. Selle aja kirjastustegevuse kohta on kaitstud kaks väitekirja (M. Lott, M. Kalvik — TPedI). Raamatukogude ajalugu, ent ka muid raamatuajaloo valdkondi on tänuväärset edasi viidud F. R. Kreutzwaldi nimelises Raamatukogus (nüüd Rahvusraamatukogu) ja mujalgi. On olemas raamatukogude bibliograafia aastani 1917, antakse välja vastavaid kogumikke. R. Ruutsoo (TA Filosoofia, Sotsioloogia ja Oiguse Instituut) on avaldanud huvitava ülevaate Eesti Vabariigi raamatukogudest kui selleaegse kultuurilevi üldsüsteemi olulisest osast. Raamatuajaloolasi ühendavad regulaarsed raamatuteaduse konverentsid, mida kajastavad ka vastavad teesideväljaanded.

Rahvusbibliograafia köitena on trükki läinud Eesti raamatute üldnimestik 1900—1917 (toimetaja E. Annus).

Vajaka on aga — nagu mitme varasema perioodi puhulgi — lugemise ajalugu. Üksnes kõige viimaste aastate kohta on kasutada autentne materjal M. Lauristini ja P. Vihalemma (mõlemad TRÜ) organiseeritud (ja targasti tõlgendatud) sotsioloogilise uuringu tulemuste näol. Vajadus uurida nõukogude aja trükisõna terviklikult (kirjastamist, raamatulevi ja lugemust) on aga eriti suur veel seetõttu, et küsimus on meie ajakirjanduses kujunenud diskussiooniliseks (U. Liivaku jt. artiklid). Üks probleeme, mis nii ajakirjanduse kui ka kogu trükisõna ajalooa seoses ootab süvendatud ja objektiivset vaatlust, on tensuur.

Halvad on lood 20. sajandi **ajakirjanduse** uurimisega. Monograafiaid on vaid töölisajakirjandusest (E. Laul, 1962; J. Ant, TRÜ, 1975; K. Tammistu, Partei Ajaloo Instituut, 1978); muud käsitlused jälgivad vaid ajalehtede tegevuse üksikaspekte või annavad esialgseid hinnanguid lehtedele artiklite ja diplomitööde tasandil. Nimetatagu ajakirjandusajaloolisi artikleid TRÜ žurnalistikakateedri rotaprintkogumikes, eraldi ehk T. Karjahärm (Riiklik Konservatoorium) artiklit «Teataja» kohta, S. Kivimäe (AI) ja T. Sinisaare (Eesti Raadio) kirjutisi «Päevalehe» kohta. A. Palm on käsitlenud sajandi alguse satiirajakirju (artiklite kogumik, 1983). Uuritud areaal on aga väike, võrreldes 20. sajandi eesti ajalehtede ja ajakirjanduse aastakäikude massiiviga. On selgitamata ajalehtede-ajakirjade sotsiaalpoliitiline ja kultuuriline pale ja nende roll, majandusalus,

tellijad ja levik, nende žurnalistliku ilme ja kujunduse areng, ajakirjanike kaadri kasv ja paljud muud aspektid. Missugune oli 1940.—50. aastate bürookraatlik-tsentralistliku režiimi poolt suunatud ajakirjanduse ilme, kuidas mõjutas seda «sula», kuidas arenes ajakirjandus 1960.—70. aastail — kõik see ootab selgitamist. Olemasolevad ajakirjandussotsioloogilised uurimused on andnud olulist lisa selle mõistmiseks, kuidas infokanalid on mõjutanud inimeste suhtumist ja kuidas neid tarbitakse, kuid nad ei asenda siiski ajakirjanduse enda sisulist läbitöötamist; pealegi hõlmavad sellised uuringud üksnes viimaseid aastaid.

Loomulikult ei saa ajakirjanduse ajalugu piirata trükitud perioodikaga, vaid ülevaate peab saama kõigist massimeediumidest (alates kinost kui infovahendajast). Raadio ajaloo alal on kasutada I. Trikkeli (TPedI) monograafia Eesti Raadio rajamisest kuni 1960. aastateni, loodetavasti jätkab ta oma tööd. Uurimata on 1955. aastal rajatud Eesti Televisiooni ajalugu. Tähelepanu tuleb pöörata ka grammofonide ja edasi helining videomagnetofonide levikule.

19. sajandi teisel poolel sai eestlaste kultuuris domineerivaks kirjalik infolevi; see aga ei tähenda, et oma tähtsuse oleks kaotanud suuline infolevi otse inimeselt inimesele. Viimane on jäävalt elav nn. väikestes gruppides, alates perekonnast ja «kampadest» või mitteformaalseist seltskondadest kuni seltside ja organisatsioonideni, kõne- või ettekandekoosolekute kõikvõimalike vormideni. Siin on samuti lai uurimis põld, kui arvestada, et jälgimist väärivad ka niisugused infovormid nagu kuulujutud ja klatš, mis eriti leviavad ühiskondliku murrangu aegadel ja autoritaarsete režiimide puhul, kui avalikkus ja ajakirjanduse võimalused on piiratud. Suulist suhtlemist on soodustanud telefon.

Peeaaegu valge laik on Eesti 20. sajandi seltsiliikumine, alates majanduskooperatiividest kui põllumajanduskultuuri arendajaist (uuritakse AI-s) kuni 20. sajandi alguskümneleil massiliselt tekkinud haridusseltsideni (nendele läksid osalt üle ka endiste muusikaseltside ja karskusseltside üldkultuurilised funktsioonid), mitmesuguste 20. sajandile iseloomulike uute organisatsioonivormideni (näit. spordi-, naiste-, noorte- ja üliõpilasorganisatsioonid; viimaste vastu on tärganud elav huvi, tulemas on diplomitööid TRÜ-st) ja poliitiliste parteideni välja. Parteide teket Eestis on siiski uuritud (T. Karjahärm, M. Graf), nende arengust 1920.—30. aastatel aga veel küllaldast ülevaadet ei ole. Vajalik on nõukogude aja klubide ja kultuurimajade tegevuse uurimine, seda võrdluses omaaegse massilise spontaanse seltsiliikumisega ning rahva selleaegse kunstilise isetegevuse taustal. Praegu on aktuaalne riikliku ja iseorganiseeruva kultuuritarbimissüsteemi võrdlus. Vajalik on jälgida 19. sajandil kujunenud ja traditsiooniks saanud muusikaisetegevusvormide (koorilaulu, orkestriliikumise) edasist saatust ning uute kunstilise isetegevuse vormide ja harrastuste (vokaal-instrumentaalanamblite, *show'de* ehk vaatamängude, *performance'ide*) teket.

Uuemaaegsete rahvalikumiste kohta on seni olemas vaid üks monograafiline käsitlus — V. Järve töö eesti kodu-uurimisliikumisest kuni 1960. aastate keskpaigani (1977, juhendanud H. Kruus). Puudutatud on ka looduskaitse liikumise arengut (J. Eilart jt.). Ilmselt vajavad need liikumised süvemat uurimist tänapäevani välja, muu hulgas ka selleks, et selgitada nende suhet praeguse muinsuskaitse- ja roheliste liikumisega.

Puudujääkidest kiriku ja üldse usuorganisatsioonide ajaloo uurimisel oli 18.—19. sajandi vaatlusel juba juttu; öeldu kehtib veelgi enam 20. sajandi kohta, kui kiriku(te) roll kiiresti ja oluliselt muutus.

Seni on uurimata kultuurileviga tegelevad **haritlasrühmad**. Mis puutub haritlaskonna kujunemise üldprobleemidesse, siis 20. sajandi alguse osas on seni olnud võimalik orienteeruda vaid T. Karjahärmi üldistavale, kuid lühikesele artiklile (1973); uuritakse Eesti Vabariigi haritlaskonna kujunemist (T. Auli, AI). Nõukogude Eesti haritlaskonna üksikutele rühmadele pühendatud monograafiaist on tähtsaim O. Elango uurimus kunsti-intelligentsi kohta (ootab juba aastaid trükkimist); jälgitud on ka tehnilist intelligentsi (M. Kriki väitekiri) ja majandusintelligentsi (M. Võõrmani väitekiri).

Baltisaksa kultuuri uurimises on puudujäägid ilmsed. Missugune oli baltisaksa kultuuri seisund autonoomse subkultuurina Eesti Vabariigis? Lähemat uurimist väärib vene, eriti linnavenelaste kultuur. Seni on jälgitud monograafiliselt üksnes Kallaste vanausulisi venelasi (E. Richter, AI).

20. sajandi «euroopastumine» tõi kaasa, nagu juba märgitud, aina tiheneva suhtle-

mise teiste Euroopa maade ja rahvastega, järjest elavneva huvi ja jätkuva õpimise ka kultuurilevi vormide vallas. Teisalt tõi industriaalareng ja linnastumine kaasa üleuroopalise linnalis-väikekodanliku elulaadi olmekultuuris ja ka iseloomulike hoiakute, maitsete ning harrastuste leviku. See aspekt vajab süvenenud jälgimist nii etnograafide kui ka ajaloolaste poolt. Samuti ootab konkreetset uurimist, kuidas mõjutasid eesti rahvakultuuri ja selle järjepidevust 1940.—50. aastate järsk urbaniseerumine, elanikkonna ümberpaiknemine, asustuspildi ja etnilise keskkonna muutumine, samuti suhtlemine Nõukogude Liidu rahvaste ja nende kultuuridega.

1960.—80. aastate kultuuripilti — rahva olmekultuuri ja harrastusi — aitavad põhi- allikana valgustada sotsioloogiliste uuringute materjalid 1966. aastast alates. Ehkki erinevate küsitluste tulemused pole alati võrreldavad, võimaldavad nad siiski üldjoontes selgitada kultuuritarbimise dünaamikat (M. Järve, Filosoofia, Sotsioloogia ja Oiguse Instituut, jt.). Puudulikult peegeldub nendes aga — ajastuiseloomulikult — rahva mõtte- laad. Olemasolevad küsitluste materjalid ei välista aga eespool nimetatud kultuurikanalite arenguloolist uurimist dokumentide ja ajakirjandusallikate alusel. Huvitavat materjali rahvakultuuri ja inimeste mõttelaadi kohta pakuvad mälestused. See allikas eeldab aga kõigepealt laialdast mälestuste kogumist (õeldu käib ka eelnenud perioodi kohta), mida Muinsuskaitse Selts on nüüd ka alustanud. Mitte ainult stalinismiaastad, vaid ka lähiminevik — stagnatsiooniperiood — ootab iseloomustamist konkreetse materjali põhjal.

Eespool oli juttu ka sellisest olulisest uurimissuunast nagu paikkondade kompleksne kultuurilugu — selles osas, nagu ka seltsiliikumise ja isetegevuse kohta, pakuvad väärt materjali paljud TRÜ ajalookateedrites tehtud diplomitööd, samuti kodu-uurijate tööd (avaldatud ka kodu-uurimise komisjoni poolt väljaantud kogumikes jm.).

Ja lõpuks väga oluline küsimus. Just 20. sajandi puhul on erilisel tähtsusega uurida **kultuuripoliitikat**, mida meil seni on väga vähe valgustatud. Kogu tsarismi ja baltisaksa aadli kultuuripoliitika oli eesti kujunevat rahvuskultuuri eirav või koguni mahasuruv. Rahvuskultuuri arengut soodustav kultuuripoliitika võis tekkida alles Eesti Vabariigis, seda aega aga on uuritud seni veel vähe ja ühekülgsest. Keerukas probleem on nõukogude kultuuripoliitika tema vastuolulisuses ja muutumises. On vaja uusi ja tõsisid, olnud suundumusi ja olukordi mitmekülgsest vaagivaid monograafilisi uurimusi, mis avaksid tsentraliseerimis- ja unifitseerimistendentside mõju eesti rahvuskultuurile.

Uurimisprogramm

Järgnevalt on esitatud põhilised, kultuurilooliselt olulised, ent vähem uuritud teema- kompleksid punktide kaupa. Viidatud on perioodidele, mille suhtes on eriti oluline alus- tada või jätkata täiendavat uurimistööd. Kõigi suundade ja teemade puhul on mõeldud nende uurimist ajaloolises arengus, protsesside muutumises.

1. Kultuuriloo uurimise metodoloogilised probleemid.

- 1.1. Kultuuriloo aine ja allikad.
- 1.2. Etnose (rahvuse) kultuur kui süsteem, selle komponendid ja nende seosed.
- 1.3. Kultuuri levikanalid.
- 1.4. Mentaliteedi uurimine.
- 1.5. Retseptiooni uurimine.
- 1.6. Kvantitatiivsed meetodid kultuuriloo uurimisel.
- 1.7. Kultuurisuhete uurimine.

2. Perekond ja kodu kui kultuurivahendajad.

(Seni on sotsioloogilisi uuringuid ainult viimaste aastakümnete kohta. Vajalik on kõigi perioodide ajaloolis-demograafiline uurimine koostöös etnograafidega.)

- 2.1. Perekonna (pere) struktuur, kodu aineiline miljöo ja selle mõju.
- 2.2. Kujutus abielust, suhtumine mehesse-naisesse ja nende rollidesse.
- 2.3. Lastekultuur.
- 2.4. Suhtumine lastesse, kasvatuspõhimõtted perekonnas.
- 2.5. Kodune olmekultuur, kodused kultuuriharrastused.
- 2.6. Komed, tavad, tähtpäevad.
- 2.7. Meelelahutused, (täiskasvanute ja laste) mängud.

3. Rahvahariduse ajalugu.

(Käsikirjas on olemas üldkäsitlus. Vajalik on täiendavalt uurida kõiki perioode.)

- 3.1. Õppeprogrammide ja õpikute sisuline analüüs.
- 3.2. Pedagoogika (didaktika), pedagoogilise mõtte areng.
- 3.3. Õpetajaskond.
- 3.4. Täiskasvanute haridussüsteem.

4. Raamatu ajalugu.

(On olemas üldkäsitlus. Vajalik on täiendavalt uurida eriti 19. sajandi teist poolt ja kogu 20. sajandit.)

- 4.1. Trükikojad, kirjastused.
- 4.2. Kirjastuspoliitika, tsensuuri ajalugu.
- 4.3. Raamatukaubandus.
- 4.4. Lugemise ajalugu.
- 4.5. Populaarteadusliku kirjavara (ka kalendrikirjanduse) areng ja levik.
- 4.6. Eesti pseudonüümika.

5. Massikommunikatsiooni ajalugu.

(Hõlmab ajalehti, ajakirju, raadiot, televisiooni ja muid massiteabekanaale. Eriti vajab uurimist ajajärk 19. ja 20. sajandi vahetusest tänapäevani.)

- 5.1. Tähtsamate massiteabekanalite monograafiline uurimine üksikute väljaannete, kanalite või perioodide kaupa.
- 5.2. Ajakirjanduse majanduslik külg, trükkimine, trükikojad, talitus.
- 5.3. Ajakirjanduse kujunduslik külg.
- 5.4. Toimetamine. Zanrid, rubriigid, publitsistimeisterlikkus.
- 5.5. Massiteabekanalite põhisuunitlus, temaatika, rollid, sotsiaalsed funktsioonid eri ajastutel.
- 5.6. Massiteabe ajaloolis-geograafiline levila.
- 5.7. Massiteabe vastuvõtt. Ajalehtede ja ajakirjade levik, tellijad, lugejaskond.
- 5.8. Kaastöölised, kirjasaatjad. Kirjavastused kui lugejatega suhtlemise vorm.
- 5.9. Ajakirjandusreklaam.
- 5.10. Ajakirjanduse tsensuur eri ajastutel.
- 5.11. Ajakirjanikud.
- 5.12. Ajakirjandusbibliograafia (alates 1930. aastast).
- 5.13. Muud massiteabe reprodutseerimise vahendid: kino teabelevitajana, magnetofonid jm.
- 5.14. Suuline infolevi: kuulujutud, klatš, anekdoodid, pajatused jm.

6. Seltsiliikumise ja rahva mittepõhise loometegevuse ajalugu.

(Eriti vajab uurimist aeg 19. ja 20. sajandi vahetusest tänapäevani.)

- 6.1. Kooperatsiooniliikumine maal (ca 1900—1940).
- 6.2. Haridusseltsid.
- 6.3. Noorteorganisatsioonid (Ülemaaline Eesti Noorsoo Ühing, skautlus, gaidlus, riiklikud noorteorganisatsioonid — noorkotkad, kodutütred).
- 6.4. Spordiorganisatsioonid, spordiliikumine.
- 6.5. Naisteorganisatsioonid, naisliikumine.
- 6.6. Karskusliikumine.
- 6.7. Erialaorganisatsioonid.
- 6.8. Looduskaitseliikumine.
- 6.9. Kodu-uurimisliikumine (peamiselt 1960. aastaist alates).
- 6.10. Rahvamajade ja klubide võrgu kujunemine.
- 6.11. Muuseumide võrgu kujunemine.
- 6.12. Kooriliikumine ja laulupeod (1890. aastaist tänapäevani).
- 6.13. Muud muusikaisetegevuse vormid: orkestrid (alates 1917. aastast), ansamblid jm.
- 6.14. Meelelahutusliku muusika («olmemuusika») levik: peod, simmanid, kohviku- ja restoranimuusika jm.).
- 6.15. Rahvatants ja seltskonnatants.
- 6.16. Näitemänguharrastus, selle seos professionaalse teatri arengu ja küllastamisega.
- 6.17. Muud rahva kunstilise isetegevuse vormid (tarbe- ja kujutatav kunst).

6.18. Huvialaharrastused (ka reisimine, turism).

6.19. Mitteformaalsed ühendused: «kambad», sõpruskonnad; nende suhtluspaigad linnas ja maal: kõrtsid, kohvikud, restoranid.

7. Kiriku (usuorganisatsioonide) ajalugu.

(Uurida on vaja kõiki perioode, eriti aga keskaega ja ajajärku 18.—20. sajandini.)

7.1. Katoliku kiriku tegevus Eestis (organisatsioon, ideoloogia).

7.2. Mungaordud, kloostrid.

7.3. Katoliku kirik ja eesti talurahvas.

7.4. Reformatsioon ja vastureformatsioon.

7.5. Luteri kiriku tegevus 17.—20. sajandini (organisatsioon, majandusalus, kiriku kihelkonnad, -mõisad jne., ideoloogia).

7.6. Vaimulikkond (20. sajand).

7.7. Luteri kirik ja rahvas (sh. vaimuliku kirjanduse ja usuõpetuse roll ja mõju) (18.—20. sajand).

7.8. Õigeusu kirik Eestis (18.—20. sajand).

7.9. Pietistlikud voolud ja sektid Eestis (18.—20. sajand).

7.10. Kirik ja riik (1918—1940, nõukogude periood).

7.11. Kalmistud.

8. Baltisaksa kultuurielu.

(Uurida tuleb kõiki perioode, eriti aega 18.—20. sajandini. Käsitlemist vajab ka kogu baltisaksa professionaalkultuuri areng 18.—20. sajandini, eriti kunstide areng ja kunsti-levi.)

8.1. Baltisaksa haritlaskond (eriti 19. sajandi teine pool—20. sajand).

8.2. Aadli, haritlaste jm. gruppide, samuti linnade olmekultuur.

8.3. Baltisaksa seltsiliikumine (18.—20. sajand; kultuuriseltsid, erialaseltsid, heategevusseltsid jm.).

8.4. Kirjastamistegevus, raamatulevi.

8.5. Baltisaksa ajakirjandus.

9. Haritlaskond.

9.1. Eesti rahvusliku haritlaskonna kujunemise üldjooned (19. sajandi teine pool kuni 1917, nõukogude periood).

9.2. Eesti õpetajaskond (vrd. ka p. 3).

9.3. Eesti ajakirjanikud (vrd. ka p. 5).

9.4. Kultuurilevi-intelligents (raamatukogu- ja muuseumitöötajad).

10. Kultuuripoliitika.

10.1. Tzarismi kultuuri- ja rahvuspoliitika (1880. aastad—1917).

10.2. Eesti Vabariigi kultuuripoliitika.

10.3. Kultuuripoliitika 1940. aastaist tänini.

11. Kompleksteemad (hõlmavad aega esiajalooost tänapäevani).

11.1. Paikkondade terviklik kultuurilugu (maakondade, kihelkondade ja valdade, rajoonide, külanõukogude, linnade, alevite ja majandite kohta). (Kõik perioodid, lühemate või pikemate ajavahemike kaupa.)

11.2. Kultuurivahetus (kultuurikontaktid) Eesti ja naaberrahvaste vahel (teiste Euroopa rahvaste ja NSV Liidu rahvaste vahel, perioodide kaupa).

11.3. Eesti vähemusrahvused (näit. baltisakslased, venelased, rootslased, juudid); kultuurivahetus põlisrahvaga.

11.4. Eesti rahvusvähemused Tsaari-Venemaal, NSV Liidus jm. maades.

11.5. Mentaliteedi (inimeste mõttelaadi, maailmapildi) uurimine eri ajastute, eri sotsiaalsete, etniliste, ealiste jm. gruppide kaupa (interdistsiplinaarses koostöös etnograafide ja sotsioloogidega).

11.5.1. Nn. igavesed probleemid: sünd, surm, elu, elu mõte, perekond, armastus, jumal (usuvaated), isiksus ja selle osa ühiskonnas.

11.5.2. Loodusvaated (argitasandil).

11.5.3. Arvamused ühiskonnast ja selle arengust; poliitilised vaated ja hoiakud; sotsiaalpoliitilised ideaalid; rahvusteadvus.

1. Väljunditest.

1.1. Pidada vajalikuks kollektiivse monograafia «Rahvas ja kultuur» lõpuleviimist (AI koostöös TRÜ-ga) ning 1990. aastast selle üldistava töö teise köite autorite kollektiivi moodustamist ning prospekti koostamist. Teha kirjastusele «Eesti Raamat» või «Valgus» ettepanek anda välja «Lühike eesti kultuurilugu» eestlaste ja muulaste jaoks.

1.2. Toetada, õhutada ja organiseerida kultuurilooliste monograafiate, kogumike ning allikapublikatsioonide koostamist. Kultuuriloo töögrupis koostada 1990.—91. aastal historiograafiliste artiklite kogumik, mis kergendab edaspidi kultuuriloo uurijate tööd, uuringute suunamist ja üldkäsitluste koostamist.

1.3. Kultuurilooliste uuringute koordineerimiseks võtta (töögrupis) arvele kõik praegu eri asutustes käsitletavad teemad (koostada kartoteek). Pidada vajalikuks uute (monograafiate, dissertatsioonide) uurimistemade läbiarutamist kultuuriloo töögrupis.

1.4. Jätkata kiirendatult rahvusbibliograafia väljaandmist, samuti «Eesti raamatu entsüklopeedia» koostamist (TA Teaduslik Raamatukogu, TPedI raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder ja teised asutused).

1.5. Hakata koostama ajakirjanike leksikoni, ajakirjandusbibliograafiat ja «Lühikest eesti ajakirjanduse ajalugu» (ka vene- ja vöörkeeltes) ning valmistada ette mitmeköiteline akadeemiline ajakirjanduslugu (TRÜ žurnalistikakateeder koostöös AI jt. asutustega).

1.6. Pidada vajalikuks Eesti paikkondi käsitleva kompleksse koguteose väljaandmist (taasalustamist) ning taotleda, et eri keskused alustaksid 1990. aastal selle kultuurilooliste osade koostamist (kodu-uurimise keskused, Muinsuskaitse Selts).

2. Allikabaas.

2.1. Taotleda kõigi arhiivimaterjalide, kogu kirjanduse ja ajakirjanduse kättesaadavaks tegemist kõigile uurijaile.

2.2. Pidada hädavajalikuks oluliselt parandada meie hoidlate (TA Kirjandusmuuseum, arhiivid, Eesti Rahva Muuseum) tehnilist varustatust kopeerimiseadmete, arvutite jm. tänapäevase inventariga nii materjali säilitamise kui ka uurijate huvides. Seada hoidlates sisse ülevaatlikud ainekartoteegid, kui need veel puuduvad.

2.3. Koostöös koduloomuuseumide, kodu-uurijate ja Muinsuskaitse Seltsiga koondata andmed kodu-uurimuslike jm. paikkondlike kultuurilooliste materjalide kohta ühte keskusse; koostada ülevaatlik kartoteek või rakendada arvutit.

2.4. Toetada Muinsuskaitse Seltsi, TPedI jt. initsiatiivi kultuurilooliste mälestuste laaldaseks kogumiseks.

3. Uurimiskeskustest.

Kultuuriloolisi uuringuid saab ja on otstarbekas edasi viia juba olemasolevate uurimiskeskuste ja entusiastide koostöös, pöörates muude humanitaarteaduste arengut toetavate meetmete seas tähelepanu tähtsamate uurimiskeskuste tugevdamisele kultuuri levi- ja vastuvõtuaspekte puudutavate suundade väljaarendamisel. Otsida võimalusi koondata eri asutuste uurijaid tähtajaliste projektide elluviimiseks lepingu alusel. Arvestades osalt juba väljakujunenud tegevust, moodustada keskused järgmiselt.

3.1. Arendada Ajaloo Instituudi kultuuriajaloo sektori baasil välja kultuuriloo (kultuurilevi) uurimisgrupp (soovitav temaatika metodoloogilist ja integreerivat laadi). Koostöös feodalismiperioodi ajaloo sektoriga viia edasi 17.—19. sajandi kultuuriloo uurimist.

3.2. Tugevdada kultuuriloolist uurimissuunda TRÜ ajalookateedrites, pearõhk keskajale ja komplekssetele paikkondlikele uuringutele; viimaste puhul toetus Muinsuskaitse Seltsilt ja kodu-uurimise keskustelt.

3.3. Viia edasi eesti raamatu ajaloo uurimist ja üldkäsitluste koostamist TPedI raamatukogunduse ja bibliograafia kateedri kui põhikeskuse ja raamatukogude ühistöös.

3.4. Tugevdada ajakirjandusajaloo uurimisgruppi TRÜ žurnalistikakateedri kui selle suuna põhikeskuse juures; pidada vajalikuks moodustada Ajakirjanike Liidu toetusel töögrupp üldistava eesti ajakirjanduse ajaloo, bibliograafia ja ajakirjanike leksikoni väljaandmiseks.

3.5. Arendada välja TPedI rahvakultuuri kateedri juures seltsiliikumise ja rahva ise-tegevuse ajaloo uurimise grupp.

Programmi arutamisel kultuuriloo töögruppis on osalenud A. Eelmäe, E. Jansen, M. Järve, J. Kahk, M. Laar, E. Lauk, E. Laul, [H. Liimets], M. Lott, E. Maaring, S. Olesk, E. Rennik, L. Soova, V. Tamul, A. Tart, I. Triikkel, V. Tuubel, S. Vahtre ja teised uurijad.

Ea JANSEN

VI ÜLELIIDLININE NSV LIIDU AJALOOLOSE DEMOGRAAFIA KONVERENTS TALLINNAS 18.—20. OKTOOBRINI 1988

1974. aasta sügisel toimus Tallinnas I üleliiduline ajaloolise demograafia seminar. Sellele järgnesid seminarid Riias (1977), Omskis (1979), Kišinjovis (1983) ja Lvovis (1985). Seminaride materjalid on ilmunud eraldi kogumikena.

Nimetatud ettevõtmistel on olnud suur osa rahvastikuloolise uurimistöö edendamisel Nõukogude Liidus ja selle alaga tegelevate teadlaste omavaheliste sidemete sõlmimisel. Pidevalt on laienenud uuritav ala, haarates nüüd NSV Liidu Euroopa-osa kõrval ka Taga-Kaukaasiat, Siberit ja Kasahstani. Mõnevõrra on laienenud temaatika. Kui enne 1974. aastat olid peamised uurimisobjektid rahvaarv ja selle dünaamika, rahvastiku sotsiaalne struktuur, migratsioon ning viimasega seotult Ukraina, Põhja-Kaukaasia, Volgamaa, Uuralite ja Siberi asustuslugu, siis järk-järgult on nende kõrvale tõusnud rahvastiku vanuseline ja etniline struktuur, linnarahvastik, pere suurus ja struktuur, rahvastiku loomulik liikumine ning taastootmine. Kajastamist on leidnud mitmed meetodika ja teooria probleemid (allikate kasutamine ja allikakriitika, ajaloolise demograafia ainevald) ning historiograafia. Seni on rahvastikulooline süvauurimine piirdunud vaid Eesti aines-tikuga. H. Palli on niisuguste mujal maailmas juba ammu tuntud uurimismeetodite abil nagu perekonnaloo taastamine või P. Lasletti menetlus pere struktuuri analüüsimiseks koostanud kompleksseid ülevaateid Eesti kihelkondade rahvastikuloost.

VI kokkusaamine, nüüd juba konverents, oli pühendatud rahvastiku sotsiaalse struktuuri ja taastootmise omavaheliste seoste uurimisele. Kuid uutmise mõjul räägiti palju nn. valgetest laikudest NSV Liidu rahvastikuloos.

Konverentsi avades märkis Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor R. Pullat, et ajaloolis-demograafiliste uurimissuundade lisandumisest hoolimata on spetsialistide ring siiski jäänud piiratuks, eriti Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia uurijate osas. Puudusena nimetas ta ka vähest tähelepanu nõukogude perioodile. Nõudes teadusliku taseme tõstmist ja uurimistulemuste laiemat tutvustamist, pidas R. Pullat vajalikuks rohkem publitseerida võorkeeltes.

Avaplenaaristungil kuulati neli ettekannet. J. V o d a r s k i (Moskva) nentis kõneldes NSV Liidu ajaloolise demograafia uurimise ülesandeist utmise valguses, et peamist — rahvastiku taastootmise uurimist läbi aegade — takistavad mitmed asjaolud: pole ülevaadet ei allikmaterjali seisust ega historiograafiast, vähe tuntakse välismaal kasutatavat meetodikat. Ta tegi ettepaneku korraldada järgmine konverents allikate, historiograafia ja meetodika kohta ning soovitas pöörata rohkem tähelepanu süvauuringuile. S. P i r o ž - k o v i (Kiiev) ettekandes, milles jälgiti demograafiapoliitika muutumist NSV Liidus loomuliku sündimuse piiramist vältivast stimuleerivaks, soovitati selle sügavat diferentseerimist vabariikide, oblastite või koguni kolhooside tasandil. S. B r u k (Moskva) puudutas oma huvitavas ettekandes «NSV Liidu etnilise struktuuri muutumine nõukogude perioodil» kõige teravamalt päevakorras olevat küsimust — rahvuspoliitikat, viidates raskustele, mis varitsevad uurijaid selle teema käsitlemisel. Statistikas on, usaldusväärsest kõnelemata, eri aegadel kasutatud erinevat «rahvuste nomenklatuuri». Pealegi on senini täpsustamata 1930. aastate kollektiviseerimise ja repressioonide ning Suure Isamaasõja ohvrite arv. Näiteks ukraina rahva arv vähenes aastail 1926—1939 kolme miljoni võrra.